

ब्रिटीश काळातील शेतीविषयक धोरण

प्रा. रेवणसिध्द रामभाऊ बेरुनगीकर

दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय , सोलापूर.

सारांश

ब्रिटिशांची राजवट सुरु झाल्यापासून करांच्या नियमांमध्ये आणि करवसूली पद्धतीमध्ये भारतात मोठे बदल झाले. याचा सर्वात जास्त परिणाम भारतातील शेतकऱ्यांवर झाला. ब्रिटिशांच्या काळातील करांच्या काहीशा जाचक नियमांमुळे भारतातील शेतकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य वाढीस लागले. ब्रिटिशांनी अर्थव्यवस्थेमध्ये इतरही काही महत्त्वाचे बदल केले. ब्रिटिश वसाहती राजवटीने ह्या वसाहतकर्त्यांना मालमत्ता बाळगण्याच्या हक्काची हमी देऊ केली. त्यांनी खुल्या व्यापाराला प्रोत्साहन दिले. ब्रिटिशांनी भारतात समान चलन प्रचलित केले, तसेच चलनांच्या विनिमय दरातील बंधने हटवली. वजने आणि मापे यांसाठी समान प्रमाणपद्धती त्यांनी प्रचलित केली. भांडवली बाजारपेठा आणि व्यापार, लोहमार्ग आणि तारसेवा यांचा विकास, राजकारण्यांपासून स्वतंत्र असे नागरी व्यवस्थापन, आणि समान कायदेपद्धती आणि न्यायसंस्था अशा काही गोष्टी त्यांनी सुरु केल्या. भारतातील ब्रिटिशांच्या राजवटीच्या काळातच बाह्य जगात मोठे आर्थिक बदल होत होते, ह्याच काळात जगात मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण झाले, तसेच उत्पादनक्षमता आणि व्यापार ह्यात प्रचंड वाढ झाली. परंतु, ह्या राजवटीच्या शेवटी जगातील अतिशय गरीब अर्थव्यवस्थांपैकी एक, असा वारसा घेऊन भारत स्वतंत्र झाला. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा, औद्योगिक विकास जवळजवळ थांबला होता, शेतीचे उत्पादन वाढत्या लोकसंख्येला अपुरे होते, सरासरी आयुर्मानात आणि राहणीमानात भारत जगात तळाशी होता, आणि साक्षरतेचा दरही अतिशय कमी होता.

शेतीची सुरुवात आणि भारतीय शेतीची आजवरची वाटचाल याचा ऐतिहासिक आढावा घेणारा हा लेख. ब्रिटीशपूर्व काळातील शेतीचं स्वरूप, ब्रिटीश काळातील शेती, हरितक्रांती या मुद्द्यांवर चर्चा करत आजच्या परिस्थितीत शेतीसमोरील आव्हाने काय आहेत हे या लेखात विस्तृतपणे मांडलं आहे. महत्त्वाचं म्हणजे शेतीच्या प्रश्नांची उत्तरे नव्या शास्त्रीय पर्यायांमधून कशी मिळू शकतील याची मांडणी या लेखात केली आहे. शेतीचा शोध हा शिकार व अन्नसंकलनासाठी वणवण भटकण्यापेक्षा एका जागीच अन्न मिळविण्याचा मानवी इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा होता. एका परीने मानवाच्या स्थिर जीवनाची ती सुरुवात होती. या शोधाचे मानवी जीवनावर सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक अंगाने व्यापक परिणाम झालेत.

जगात शेतीचा शोध साधारणतः १०,००० वर्षांपूर्वी प्रथम मध्यपूर्वेतील आताचे इस्त्राईल, पॅलेस्टाईन, जॉर्डन, लेबनॉन, सिरीया, तुर्कस्थान, कुवेत व इराक या देशांमधील लगतच्या प्रदेशांचा मिळून जो अर्धचंद्राकृती आकार होतो त्या सुपीक प्रदेशात

(fertile crescent) लागला. अर्थात प्रत्यक्ष शेतीला सुरवात करण्याआधीही माणूस (खरे तर स्त्रिया) त्यांच्या आजूबाजूच्या परिसरातील वनस्पतींचे निरीक्षण करून त्यातील खाद्ययोग्य अन्नाचे व विशेषतः बियाणांचे निरीक्षण करीत होता. पोषणमूल्य असलेली बियाणे राखून ठेवून ती दुसऱ्या वर्षीच्या हंगामात पेरता येऊ शकतात व एका बियाणाच्या पेरणीतून उगवलेल्या ताटातून कापणी किंवा तोडणीनंतर कितीतरी जास्त बियाणे गोळा करता येतात हे समजल्यावर शेतीतील अन्ननिर्मितीचे तंत्रच त्याच्या हाती आले. सुरवातीच्या काळात शेतीतंत्र हे अतिशय प्राथमिक अवस्थेत होते. हातानेच शेताची मशागत, पेरणी व इतर कामे व्हायची. पुढे गुरांच्या मदतीने शेती व्हायला लागली.

सुरवातीच्या काळात गवतांच्या काही जातींमधून गव्हाचे ऐमर (emmer) व आईन कॉर्न (einkorn) हे दोन प्रकार व जव (barley) असे धान्यप्रकार तर काही मसुरीसारख्या डाळींचे प्रकार (lentils) शोधण्यात आले. त्यांची लागवड होऊन त्यांचा अन्न म्हणून उपयोग होऊ लागला. या सोबतच जवस व वाटाणे या पिकांचाही या प्रदेशात शोध लागला याच भागात पशुपालनाचा (बकरी व मेंढी) शोध लागल्यानंतर दूधजन्य पदार्थांचाही अन्नात अंतर्भाव झाला. मध्यपूर्वेतील या प्रदेशाकडून शेतीचा प्रसार हळूहळू उत्तर आफ्रिकेतील इजिप्त, भूमध्यसागरीय प्रदेशातील देश, आशिया खंडातील इतर देश आणि युरोपमध्ये झाला. मध्यपूर्वेतील शोधानंतर भारतात ही शेतीपद्धती जवळपास ३५०० वर्षांनंतर पोचली असे मानले जाते. म्हणजे भारतीय शेतीला किमान ६५०० वर्षांचा इतिहास आहे असे समजण्यास हरकत नाही. निकोलाय व्हॅव्हिलॉव्ह (Vavilov) या रशियन वनस्पती शास्त्रज्ञानुसार जगात पिकांची जी मुख्य आठ स्वतंत्र उगमस्थाने आहेत त्यात भारत-म्यानमार हा प्रदेश (भारताचा पश्चिमोत्तर भाग सोडून) देखील एक आहे. या प्रदेशात ज्यांची लागवड केली जात होती अशा ज्या ११७ वनस्पतींची व्हॅव्हिलॉव्हने नोंद केली त्यात तांदूळ, तूर, मूग, उडीद, चणा, चवळी ही तृणवर्गीय कडधान्ये; वांगे, मुळा, काकडी यासारख्या भाज्या; आंबा, चिंच, संत्री, लिंबू यासारखी फळवर्गीय पिके व याशिवाय ऊस, कापूस, तीळ, करडई, ज्यूट, ताग, काळे मिररे, दालचिनी, नीळ यासारखी विविध प्रकारची महत्वाची पिके आहेत.

हरितक्रांतीचा काळ

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यकर्त्यापुढे शेतीधोरण विषयक वेगळ्या प्रकारची आव्हाने होती. वाढलेल्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा अन्न निर्मितीची समस्या तर होतीच शिवाय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगोलगच्या काही वर्षांमध्ये आलेल्या दुष्काळांचीही भर पडली. या पार्श्वभूमीवर सुरवातीच्या काळात धरण बांधणीला प्रोत्साहन देऊन व त्यातून सिंचनाच्या सोयी वाढवून, शेती शिक्षणाचा पाया विस्तृत करून, कृषी खात्याद्वारे गावांमध्ये शेती सुधारणेसाठी विस्तार कार्यक्रमाची मदत घेऊन, ग्रामीण भागात सेंट्रिय खत निर्मितीला प्रेरणा देऊन धान्य उत्पादन वाढविण्याचे प्रयत्न झाले, परंतु या योजनांमुळे यश मिळण्याला बराच उशीर लागणार होता व त्यामानाने आव्हाने बिकट होती (एका अभ्यासकानुसार १९५० ते १९६५ या हरितक्रांतीपूर्वीच्या काळात अन्नधान्य वाढीचा वार्षिक वेग हरितक्रांतीनंतरच्या काळातील अन्नधान्य वाढीच्या वार्षिक वेगापेक्षा जास्त होता. त्यामुळे असेही एक मत आहे की हरितक्रांती झाली नसती तरी या कृषी विकास धोरणामुळे सर्वकष धान्यवाढ झाली असती जी हरितक्रांतीच्या काळात जास्त एकांगी झालेली दिसते). आपलेच सरकार सत्तेत आल्यामुळे लोकांच्या शासनाकडून अपेक्षा वाढत चालल्या होत्या. जागतिक राजकारणात आपल्या देशाचे अलिप्ततेचे धोरण असले तरी दुष्काळाच्या काळात लोकांना पुरेल इतके अन्न देशात निर्माण होत नसल्यामुळे अमेरिकेसारख्या बलाढ्य राष्ट्रांपुढे धान्य मदतीसाठी भिकेचा कटोरा धरावा लागत होता व त्यांच्या अटींवर धान्य मदत मिळवावी लागत होती. स्वातंत्र्यानंतर नव्याने जागृत झालेल्या भारतीय अस्मितेसाठी हे अपमानास्पदच होते. यावर उपाय म्हणून मागील शतकाच्या साठव्या दशकाच्या मध्यात देशाला अन्नधान्य निर्मितीत स्वयंपूर्ण करण्यासाठी 'हरितक्रांतीच्या' तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याचे धोरण केंद्र सरकारतर्फे स्वीकारण्यात आले.

‘हरितक्रांतीच्या’ तंत्रज्ञानामध्ये जास्त उत्पादन देणारी उन्नत बियाणे, रासायनिक खते व रासायनिक कीटकनाशके अशा ‘त्रिसूत्रीचा’ समावेश होता. संकरीकरणाच्या तंत्राच्या सहाय्याने पिकांची हेक्टरी जास्त उत्पादन देणारी संकरित बियाणे तयार करण्यात आली. या तंत्रात एखाद्या पिकाच्या दोन किंवा जास्त वाणांमधील काही महत्त्वाचे गुणधर्म एकत्र आणून त्या पिकाचे नवीनच वाण तयार केल्या जाते (जसे जास्त उत्पादकता, पाण्याचा ताण सहन करण्याची ताकद, इत्यादी). परंतु हे गुणधर्म त्या नव्या वाणाच्या केवळ एकाच पिढीपुरते एकत्र राहत असल्यामुळे व त्यापुढील पिढीत ते पुन्हा वेगवेगळे होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांना दरवर्षी बाजारातून त्या पिकाचे नवे संकरित वाण विकत घेणे आवश्यक झाले. आजघडीला भारतातील संकरित वाणांच्या बियाणांची उलाढाल अंदाजे १२,५०० कोटी रुपयांच्या वर आहे व २०१८ सालापर्यंत ती १८,००० कोटी रुपयांच्या वर जाईल असा अंदाज आहे. संकरित बियाणांच्या वापराआधी शेतकरी हंगामावर कापणीच्या वेळी आपल्या शेतातील पिकांमधून पुढील हंगामासाठी बियाणे गोळा करायचे. आता मात्र शेतकऱ्यांच्या माथी हा दरवर्षी बियाणे खरेदीचा भुदंड नव्याने बसला आहे. जास्त उत्पादन देणाऱ्या वाणाला पोषकद्रव्यांचा (nutrients) सहज पुरवठा व्हावा म्हणून नत्र, स्फुरद व पालाश (nitrogen, phosphorus and potassium) हे पुरविणाऱ्या रासायनिक रासायनिक खतांचा उपयोग अनिवार्य झाला. ही पिके गरजेपेक्षा जास्त पोषकद्रव्ये जमिनीत दिलेल्या रासायनिक खतांमधून उचलून घेत असल्यामुळे त्यांचे रोगांना बळी पडणे आले. यावर मात करण्यासाठी मग कीटकनाशकांचा वापर गरजेचा झाला. एकंदरीत या तंत्रज्ञानामुळे शेतीसाठी लागणाऱ्या बहुतांश निविष्ठा (inputs) बाजारातून विकत घेणे आवश्यक झाल्यामुळे शेतीचे एकप्रकारे बाजारीकरण झाले, पीक उत्पादनातील भांडवली खर्च वाढला व बाजाराकडून शेतकऱ्यांची लूट सुरु झाली.

‘हरितक्रांतीची’ सुरवात प्रथम गहू व त्यानंतर तांदूळ या दोन महत्त्वाच्या धान्य पिकांपासून झाली. नंतर इतरही पिकांच्या बाबतीत या तंत्रज्ञानाचा अवलंब झाला. या तंत्रज्ञानाच्या मोठ्या प्रमाणावरील स्वीकारामुळे त्यानंतरच्या काळात भारतातील अन्नधान्याच्या उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली यात शंकाच नाही. १९५० च्या दरम्यान ५.२ कोटी मेट्रिक टनांच्या आसपास असलेले धान्योत्पादन २०१३ मध्ये २६.३ कोटी मेट्रिक टनांवर पोचले. २०१३ साली देशातील धान्य गोदामांमधील आपत्तीच्या काळासाठी राखून ठेवलेला अन्नसाठा ६ कोटी मेट्रिक टनांच्या वर गेला आहे. वाढत्या लोकसंख्येला पुरेल एवढे धान्य आपण आतापर्यंत उत्पादित करू शकलो आहोत. हरितक्रांतीनंतरच्या काळात आलेल्या दुष्काळ व पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीच्या परिस्थितीवर देखील देशातील राखीव अन्नसाठ्यामुळे आपण मात करू शकलो आहोत. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर एकेकाळी अन्नधान्याची आयात करणारा आपला देश काही काळ त्याची निर्यात करू लागला. त्यामुळे हरितक्रांतीचे या बाबतीतील यश वादातीतच आहे. परंतु या तंत्रज्ञानाचे दुष्परिणामदेखील गेल्या काही काळात मोठ्या प्रमाणात दिसून आलेत. ते आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय अशा तिन्ही प्रकारचे आहेत. पिकांचे उत्पादन सुरुवातीच्या काळात जवळपास २०-२५ वर्षे जरी वाढतांना दिसले तरी पुढे प्रति हेक्टरी उत्पादन घटू लागले. केवळ नत्र, स्फुरद व पालाश या तीन प्रकारची पोषकद्रव्येच आपण पिकांना रासायनिक खतांच्या वाटे पुरवित राहिलो. परंतु पिकांना आवश्यक असलेल्या इतर पोषकतत्वांची जमिनीत कमतरता झाल्यामुळे, तसेच जमिनीत योग्य प्रमाणात सेंद्रीय खते न पुरविल्या गेल्यामुळे ही घट होत गेली.

उत्पादनाची पातळी कायम ठेवण्यासाठी शेतात अधिक जास्त प्रमाणात रासायनिक खते पुरविण्याची मात्रा व यामुळे कीटकनाशकांचा वापर देखील भरमसाठ वाढला. मधल्या काळात या सगळ्या बाह्य निविष्ठांचे भाव देखील मोठ्या प्रमाणात वाढत गेले. त्यामुळे एकूणच शेतीतील भांडवली खर्च वाढत गेले व उत्पादन घटत गेले. त्या प्रमाणात शेतमालाचे भाव मात्र फार वाढले नाहीत. भारतातील बहुतांश कोरडवाहू शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे मान्सूनच्या लहरीपणाचा तडाखाही या शेतीला सोसावा लागतो. शेतीची वाटचाल विविध प्रकारच्या अन्नधान्याच्या बहुविध पीकपद्धतीकडून कापूस आणि सोयाबीन यासारख्या नगदी पिकांच्या एकल पीकपद्धतीकडे झाली. यामुळे हवामानाच्या लहरीपणामुळे बहुविध पीक पद्धतीमध्ये कोणते न कोणते पीक हाती येण्यात जी सुरक्षितता होती ती कमी झाली. या सर्व बाबींचा अपरिहार्य परिणाम

शेतीतील नफा कमी होण्यात व कर्जबाजारीपणा वाढण्यात झाला. वेळीच कर्जफेड करू न शकल्यामुळे हतबुद्ध झालेले शेतकरी शेवटी आत्महत्या करायला प्रवृत्त होतात. शासकीय आकडेवारीनुसार १९९५ ते २०१३ या १८ वर्षांच्या काळात भारतात २,८४,६९६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याची नोंद आहे व एका अभ्यासानुसार दर अर्ध्या तासाने एक शेतकरी आत्महत्या करतो असे निदर्शनास आले आहे. भारतीय शेतीची दुरवस्था दाखविणारे हे भयावह चित्र आहे.

हरितक्रांतीमुळे गहू व तांदूळ या दोन पिकांच्या उत्पादनात मोठी वाढ नोंदविल्या गेली असली तरी डाळवर्गीय कडधान्ये आणि खाद्य तेलवर्गीय पिके यांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत पाहिजे तेवढे उद्दिष्ट न गाठता आल्यामुळे या खाद्यान्यांचे दुर्भिक्ष झाले आहे. यासोबतच या खाद्यान्यांचे तसेच भाज्या आणि फळे यांचे बाजारातील भाव सामान्य जनतेला परवडणारे न राहिल्यामुळे त्यांच्या आहारातून ही खाद्यान्ने गरजेपेक्षा खूप कमी वापरली जातात. यामुळेच आपल्या देशात सामान्य जनतेत कुपोषण मोठ्या प्रमाणात आढळते. आपल्या देशातील ७० टक्के महिला व बालके कुपोषणाचे बळी आहेत. उदाहरणार्थ, देशातील ४२ टक्के बालके कमी वजनाची आहेत, दोन वर्षांखालील ५८ टक्के बालकांची वाढ खुरटलेली दिसते तसेच ५ वर्षांखालील ७५ टक्के बालके, १५ ते ५९ वयोगटातील ५१ टक्के महिला व ८७ टक्के गर्भवती महिला रक्तक्षयाने (anaemia) ग्रस्त असल्याचे आढळून येते. म्हणजे देश गहू व तांदळाच्या उत्पादनाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालेला दिसत असला तरी जनतेला पोषणयुक्त आहार पुरविण्याच्या बाबतीत आपले शेती व्यवस्थापन अजूनही खूप मागेच आहे असे दिसून येते. खरे तर गहू व तांदूळ उत्पादनाच्या बाबतीत देखील आता एक प्रकारची कुंठितावस्था आलेली दिसते. कारण लोकसंख्येचा वाढता वार्षिक वेग आणि धान्य उत्पादनवाढीचा वार्षिक वेग यांचा सध्या मेळ बसत नाही व पुढे हे आव्हान अधिकच अवघड होणार असल्याचे दिसते.

याशिवाय या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे जमिनीची होत असलेली धूप, पाण्याच्या अति उपशामुळे भूगर्भातील पाण्याची खोल चाललेली पातळी, क्षारपड होत असलेली जमीन, जमिनीतील सेंद्रीय कर्बाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे तिच्या नैसर्गिक सुपीकतेत झालेली घट, रसायनांच्या अतोनात वापरामुळे झालेले जमीन व पाण्याचे प्रदूषण, यामुळे विषाक्त झालेली अन्नसाखळी, या प्रदूषणाचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम असे कितीतरी प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. पंजाब हा एकेकाळी 'हरितक्रांती' तंत्रज्ञानाच्या वापरात आणि धान्य उत्पादनाच्या बाबतीत आघाडीवर असलेला प्रांत आज 'भारताचा कॅन्सर प्रांत' (Cancer State of India) म्हणून नवी ओळख देतो आहे. कारण शेतीतील रसायनांच्या अति वापरामुळे पिण्याचे पाणी विषाक्त झाले व त्यामुळे पंजाबमधील गावागावातून कॅन्सरचे रुग्ण मोठ्या प्रमाणावर वाढत चालल्याचे दिसून येते.

ब्रिटीश काळातील भारतातील कृषिची स्थिती व विकास:

ब्रिटीश राजवटीच्या हजार ते बाराशे वर्षांपूर्वी भारतदेश एकत्रीत नसून तो १७५७च्या प्लासीच्या लढाईपासून ईस्ट इंडिया कंपनीने भारताच्या प्रदेशाला जिंकून दहा प्रांतात एकत्रीत आणले. ब्रिटिशांनी भारतात पहिला चहाचा मळा १८५० मध्ये सुरु केला आणि मुंबईत पहिली कापड गिरणी १८५८ ते १९४७ ह्या नव्वद वर्षांच्या काळात कृषिमध्ये कापूस, तंबाखू, ज्यूट आणि गळित धान्यांच्या नगदी पिकांचे उत्पादन घेण्यास सुरुवात झाली आणि देशातील अन्नधान्यची गरज भागवली जावून निर्यात देखित होऊ लागली. वाहतूक व जलसिंचनाच्या सोयीमुळे कृषिक्षेत्रात विकास होण्यास सुरुवात झाली. तथापी विकासाचा वेग मात्र संथ राहिला.

‘दलहूसीने इ.स. १८५५ मध्ये याची मोठ्या प्रमाणावर लागवड केली. विशेषतः दार्जीलिंग, निलगिरी, शिलाँग, छोटा नागपूर मध्ये चहाचे मळे निर्माण झाले. त्यातून कोट्यावधी रुपयांची निर्यात सुरु झाली. याही व्यतिरिक्त भुईमुगासारखी अनेक व्यापारी पिके य कालावधीमध्ये शेतक-यांमध्ये लोकप्रिय करण्यात आली. भुईमुगाचा प्रसार १८०५ मध्ये झाला.’

ख-या अर्थाने ब्रिटिशांनी १८६६ मध्ये ओरिसात पडलेल्या दुष्काळामुळे भारतात शेतीविषयक सुधारणा करण्याची जाणिव झाली आणि त्यातूनच शेतीची पाहणी करणे, लांब धाग्याच्या कापसाची गरज भागविणे, जमिनीसंबंधीच्या कायद्याची

अंमलबजावणी करणे, जमिनीच्या नोंदी ठेवणे, शेतीविषयक सुधारणा करणे इत्यादी कारणासाठी १८८४ साली लॉर्ड मेयो यांनी देशात कृषि खात्याची स्थापना केली. १९ व्या शतकाच्या मध्यंतरापासून शेतीला व्यापारी रूप मिळाले आणि उदरनिर्वाह ऐवजी शेतीचा वापर नगदी पिके घेण्यासाठी होऊ लागला. इंग्रजांच्या काळात कापसाला त्यांच्या देशात जास्त भाव मिळत असल्याने कापसाचे व कापड उद्योगासाठी लागत असलेल्या नीळचे भारतात सक्तीने उत्पादन घेण्यावर भर देण्यात आला होता. याच शतकात शेत जमिनीचा खरेदी विक्रीचा व्यवहार सुरळीत व्हावा या उद्देशाने ब्रिटिशांनी प्राथमिक पातळीवर भूसाधारणाचे प्रयत्न केले परंतु ज्यांचे ह्यामुळे नुकसान होणार होते त्यांनी ह्याचा विरोध केला. तरीही शेती करण्या-यांना शेताचा हक्क देणारे कायदे निर्माण झाले.

“...या कायद्यांनी मालक आणि कुळ यांमधील शेतीमालकीचा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा केला. जमीन गहाण टाकण्याचे हक्क मिळाले तर विक्रीवर निर्बंध जारी झाले. गहाण टाकणा-यांना काही काळानंतर जमिनीचा ताबा परत मिळू लागला. जमिनिबाबतचे कोठलेही हक्क विकण्यावर अनेक निर्बंध जाहीर झाले. शेताच्या अशा तऱ्हेच्या संस्थिक चौकटीत शेतीत मोठ्या प्रमाणावर भांडवलागुंतवण कोण करणार ? शेतीवर पतपुवठा तरी कसा वाढणार? त्यात भारतीय शेती म्हणजे बव्हंशी पावसातील जुगार होता. त्यामुळे या देशाचा शेती हा प्रमुख धंदा असूनही त्याचा विकास होणे कठीण होते. खोता-जमिनदारांसारखी मध्यस्थ मंडळी बी-बियाणे, खावटी पुरवित नसत असे नाही. पण ग्रामीण भागाच्या पतपुरवठ्याचा एकमेव आधार म्हणजे ‘सावकार’ हा होता जमिनीत जे पिके, त्यातून इतरांचे हिस्से जाऊन जे उरे त्यात जगणेही शेतकऱ्याला कठीण असल्याने त्याची कर्जाची गरज मुख्यतः उपभोगाकरताच होती. खायला पुरेसे मिळत नसतांना शेतकरी शेतीत पैसा कसा गुंतवणार? सावकाराकडून काढलेल्या पैशातून थोडाफार पैसा कधी बी बियाण्याकरीता वा कधी बैलजोडीकरिता खर्च होत नसे असे नाही. पण त्याचे प्रमाण कमी असे. खोताकडून वा जमीनदाराकडून घेतलेली कर्जही पुष्कळ वेळा मुलाच्या वा मुलीच्या लग्नाकरिता काढलेली असत आणि त्यांच्या फेडीपायी जन्मभर गुलामाची अवस्थाही शेतीकरी स्विकारी. जमीनदार व खोत बीबियानी वा बैलही पुरवित, अवजारे देत वा विहीती खोदून देत. पण त्यामागोमाग येणारी पिळवणूक ही महाभयंकर होती. शेतीकरी बव्हंशी अशिक्षित, पिडलेला आणि कर्जात बुडलेला असल्याने सावकारी फसवणुकीचे, भरमसाट व्याज आकारणीचे, जुलूम जबरदस्तीचे खळ्यातून अवघे पीक उचलून नेण्याचे, भाव पडून माल खरीदण्याचे प्रकार अनंत होते.”

कर्जाच्या व्याजदरार १८७९ मध्ये Deccan Agricultural Relif Act व्दारे निर्बंध लावण्यात आले. पुढे १९१८ व १९२० मध्ये Usieriens Loans Act लावण्यात आला. ह्यामुळे सावकारांना परवाना आवश्यक झाला आणि जास्तीत जास्त व्याजदर नियंत्रित करण्यात आला. ब्रिटीश कालीन राजवटीत भारतात कृषि विषयक योजनेचा विकासात हातभार लागला नसल्यामुळे हे क्षेत्र दुर्लक्षित राहिले. १९०३ साली बिहारमधील पुसा येथे कृषिसंशोधन केंद्र व १९०८ साली पुण्यात पहिले कृषि महाविद्यालय सुरु झाले. सन १९२६ मध्ये रॉयल कमिशनने कृषि आणि ग्रामीण लोकांच्या विकासासाठी काही सुधारणा सुचविल्या परंतु १९३० व्या मंदीमुळे त्यांच्या अंमलबजावणीत अडचण आली. ह्या काळात मध्यस्तांच्या मार्फत शेतसारा अर्थात महसूल भरण्याची पध्दत होती. मध्यस्त वास्तविक महसुलापैक्षा अनेक पटीने शेतसारा वसूल करित असल्यामुळे कृषकांची पिळवणूक होत असे व मध्यस्तांना काहीही न करता कृषि उत्पादनात वाटा मिळत असे. लॉर्ड कर्झनने भारतात कृषि संशोधन व कृषि शिक्षणासाठी LAD (Imperial Agricultural Department) ची आणि १९२९ मध्ये Imperial Council of Agricultural Research स्थापना केले. इंग्रजलीन भारतात अनेक उद्योग उगडण्यात आले त्यापैकी साखर कापड ताग व तेल हे उद्योग शेतीवर आधारित होते.

“भारतातील चलनविषयक परिस्थितीचा विचार करण्यासाठी २५ ऑगस्ट १९२५ रोजी हिल्टन यांच्या अध्यक्षतेखाली रॉयल कमिशन नेमण्यात आले. कमिशनने भारतातील शुद्ध धातू परिणाम (Gold Bullion Standard) सुरु करण्यात यावे अशी शिफारस केली.”

ही शिफारस मान्य केली जावून ठराविक दराने सोन्याची खरेदी विक्री करण्यासाठी १९२७ मध्ये चलनविषयक कायदा पारित करण्यात आला आणि १९३५ मध्ये रिझर्व बँक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषीची स्थिती:

ब्रिटिशांनी भारतात शेतीच्या सिंचनासाठी अनेक प्रकल्प आखून ते पूर्ण केले होते त्यामुळे अधिक जमीन सिंचनाखाली येण्यास मदत झाली. तसेच त्यांनी रेल्वेमार्गाच्या अगोदर सैन्याची वाहतूक करण्यासाठी नद्यांना जोडण्याची योजना आखली परंतु त्यामुळे त्यांचा फायदा भारतीय जनतेला जास्त होईल असे निदर्शनास आल्यावर त्यांनी हा प्रकल्प रद्द केला. १९४३ मध्ये बंगालमधील दुष्काळामुळे ३० लक्ष लोकांचा मृत्यु झाल्यामुळे आणि दुसऱ्या महायुद्धातील आंतरराष्ट्रीय वादामुळे सरकारने अन्नविषयक धोरण स्वीकारले. हवा धोरणात उत्पादन, विपणन, वितरण इत्यादी बाबींवर करण्यात आला परंतु कृषि विषयक सुधारणा, बि- बियाणे, यंत्रांचा व रासायनिक खतांचा वापर इत्यादींचा कृषि क्षेत्रामध्ये फारसा सहभाग झाला नाही. तथापी रशियाने आर्थिक नियोजनचा स्विकार केल्यामुळे त्यांची प्रगती लक्षात घेतात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात १९३८ साली गुजराथ मधील हरिपुरा येथे श्री. सुभाषचंद्र बोस यांचे अधिवेशामध्ये भारतीय राष्ट्रीय समितीने राष्ट्रीय नियोजन समितीचे अध्यक्ष होते. या समितीने भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रासंबंधीची माहिती गोळा करून त्यासंबंधी अभ्यास केला. सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व, जमीनदारीपद्धतीचे उच्चाटन, सहकारी शेती, उच्च शेतकी उत्पन्नावर, दहावर्षांच्या काळात भारतातील लोकांची राहणीमानपातळी दुप्पट उंचावणे वगैरे उद्दिष्टे गाठली जावीत असे त्या समितीचे मत होते. समितीचे अध्यक्ष पंडित जवाहरलाल नेहरू नंतर भारताचे पंतप्रधान झाल्यामुळे ही उद्दिष्टे भारतातील आर्थिक नियोजनाची उद्दिष्टे ठरली.

संदर्भ:

- १) शेतीचा इतिहास: काल, आज व उद्या, प्रा. डॉ. मुकुंद गायकवाड, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे-२००३, पान नं. २२.
- २) आधुनिक भारत, आधुनिक युरोप, डॉ. विभा आठल्ये अंशुल पब्लिकेशन्स, पुणे. २००२, पान नं. २६७.
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. देसाई, डॉ. सौ. भालेराव, निराली प्रकाशन, पुणे १९९८, पान. नं. ९८.
- ४) भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र डॉ. झामरे, पिंपळापुरे अॅन् कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००५, पान. नं. १०५.
- ५) शेतीचा इतिहास: काल, आज व उद्या, प्रा. डॉ. मुकुंद गायकवाड, कॉन्टीनेंटल प्रकाशन, पुणे-२००३, पान नं. ४ व ५.
- ६) मराठी वृत्तपत्र सृष्टीचे अंतरंग, प्रसन्नकुमार, अकलूजकर, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, २०००. पान नं १
- ७) <http://www.ideafinder.com/justin/china/index.html>.
- ८) <http://www.wavespring.com/justin/china/index.html>.
al Publications, Gulbarga-585103, India.